

Bölüm 2

OSMANLI ANAYASAL GELİŞMELERİ*

Bibliyografya.- Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul, İÜHF Yayınları, 1982, s.7-76; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri: 1789-1980*, İstanbul, Der Yayınları, İkinci Baskı, 1995, s.15-180; Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, İstanbul, İÜHF Yayınları, 1968; Yavuz Abadan ve Bahri Savcı, *Türkiye’de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış*, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1959; Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, 2000, s.3-44; Ali Fuat Başgil, *Esas Teşkilat Hukuku: Türkiye Siyasî Rejimi ve Anayasa Prensipleri* (Cilt I, Fasikül I), İstanbul, Baha Matbaası, 1960, s.65-106; Mustafa Erdoğan, *Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset*, Ankara, Liberte Yayınları, Üçüncü Baskı, 2001, s.3-31; Christian Rumpf, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, Ankara, 1995, s.7-21; Tarık Zafer Tunaya, *Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul, İÜHF Yayınları, 1975, s.233-260; Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, AÜHF Yayınları, Üçüncü Baskı, 1982, s.304-347. **1808 Sonrası Osmanlı Tarihi İçin Bkz.:** Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1994, Cilt 4-6; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972, Cilt IV, s.93-709; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, Cilt 5-9; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, Afa Yayınları, İkinci Baskı, 1996, s.29-49; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çeviren Metin Kıratlı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.

Osmanlı İmparatorluğunda anayasacılık hareketleri, 1808 tarihli Sened-i İttifakla başlamakta, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanıyla gelişmektedir. İlk Anayasa da 1876 tarihli Kanun-u Esasîdir. Şimdi bunları kısaca inceleyelim:

I. SENED-İ İTTİFAK (1808)¹

Hazırlanışı.- 1807 yılında İstanbul’da Kabakçı Mustafa’nın yönetiminde Üçüncü Selim’e karşı bir ayaklanma oldu. Üçüncü Selim tahtan indirildi ve yerine Dördüncü Mustafa geçirildi. Üçüncü Selim’i tekrar tahta oturtmak için Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa İstanbul’a yürüdü. Bunun üzerine Üçüncü Selim öldürüldü. Alemdar Mustafa Paşa tahta İkinci Mahmut’u geçirdi. Kendi-

* Bu bölüm Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, *op. cit.*, s.3-42’den özetlenmiştir.

1. Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, *op. cit.*, s.3-12; Selçuk Özçelik, “Sened-i İttifak”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt, XXIV, 1958, No 1-4, s.1 vd; Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Bellekten*, Cilt XXXVIII, 1962, Sayı 112, s.603 vd; Hayati Hazır, “Sened-i İttifakın Kamu Hukuku Bakımından Önemi”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1984, Sayı 2, s.24 vd; Aldıkaçtı, *op. cit.*, s.35-39; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri: 1789-1980*, İstanbul, Der Yayınları, İkinci Baskı, 1995, s.33-52; *Sened-i İttifakın metni için bkz.:* Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1985, s.3-7; Server Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1976, s.3-8.

si de sadrazam oldu². Alemdar Mustafa Paşa, devletin otoritesini İstanbul'da tekrar kurdu. Ancak bu devirde, merkezî otorite taşrada tamamıyla etkisizdi. Rumeli ve Anadolu'da âyanlar âdetâ bağımsız idareler kurmuşlar ve merkezin otoritesini tanımamaya başlamışlardı³. Alemdar Mustafa Paşa, merkezî otoriteyi taşrada hâkim kılmak için Rumeli ve Anadolu âyanlarını İstanbul'a davet etti. Âyanlar İstanbul'a kendi askerleriyle birlikte geldiler ve şehir dışında konakladılar⁴. Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa başkanlığında bir tarafta âyanlar, diğer tarafta devletin ileri gelenleri arasında 29 Eylül 1808'de⁵ Kağıthane'de bir toplantı (*meşveret-i amme*) yapıldı⁶. Toplantıda varılan kararlar “Sened-i İttifak” adı verilen bir belgede tespit edildi ve bu belge Sadrazam, Şeyhülislâm, vezirler ve âyanlar tarafından imzalanıp mühürlendi (7 Ekim 1808)⁷ ve Padişaha sunuldu. Daha sonra Padişah İkinci Mahmut Sened-i İttifakı onayladı⁸.

Getirdikleri.- Senet bir “giriş”, yedi “şart” ve bir “zeyl (ek)”den oluşmaktadır. Sened-i İttifak ne gibi yenilikler getirmektedir? Sened-i İttifak'ın getirdikleri üç ayrı grupta toplanabilir⁹:

KUTU 2.1: Sened-i İttifak.- Şartı evvel: (...) Gerek vüzerâ ve ulema ve rical ve gerek hanedanân ve gerek bilcümle ocaklar taraflarından kavlen ve fiilen, sırren ve alenen bir gûna ihanet ve hilâfı emru rıza tavru hareket zuhur ederse, bâdetahhik cesaret edenin tedip ve ibret kılınmasına dahilen ve haricen cümlemiz bilittifak ikdam ve gayret edüp...
(Kaynak: Kili ve Gözübüyük, *op. cit.*, s.3)

1. *Merkezin Kazanımları.-* Padişahın ve devletin otoritesini herkesin kabul etmesi (şart 1); sadrazama itaat (şart 4); vergi toplanmasına ilişkin emirlere uyma (şart 3); asker ocaklarının Padişaha itaati (şart 1, 2, ve 6); âyanların kendi toprakları dışına müdahale etmemesi (şart 5).

2. *Âyanların Kazanımları.-* Sadrazamın keyfi eylemlerinin önlenmesi (şart 4); suçsuz âyanlara haksızlık edilmemesi; hanedan haklarının babadan oğula geçmesinin kabul edilmesi; büyük âyanların idare alanlarının tanınması, büyük âyanların kendilerine bağlı küçük âyanlar üzerindeki egemenliklerinin tanınması (şart 5).

3. *Genel Kazanımlar.-* Sened-i İttifakta “*fukara ve reaya*” ile ilgili şartlar da vardır. Sened “*fukara ve reayanın himayet ve siyanetinin esas*” aldığını (şart 7) açıkça ilân ediyordu. Sened-i İttifak, “*fukara ve reaya*”nın korunmasını, “*fukara ve reayanın*” vergilendirilmesinde ölçülü (*hadd-i itidale riayet*) davranılmasını (şart 7); ve keza “*fukara ve reaya*”ya zulüm edilmemesini öngörüyordu (şart 5 ve 7). Sened-i İttifakta genel koruyucu şartlar da vardır. Sadrazamın kanuna aykırı işlere girişmemesi (şart 4); suç işlenmesi durumunda soruşturma yapılmadan ceza veril-

2. Olayların tarihsel gelişimi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1994, Cilt 4, s.2180-2200; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972, Cilt IV, 93-97; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 1994, Cilt 5, s.81-95.

3. Cevdet Paşa, *op. cit.*, c.V, s.2239; Karal, *op. cit.*, c.V, s.90.

4. Cevdet Paşa, *op. cit.*, c.V, s.2240-2241.

5. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, *op. cit.*, s.35.

6. Cevdet Paşa, *op. cit.*, c.V, s.2239.

7. Tarih için bkz. Arsel, *Türk Anayasa Hukuku...*, *op. cit.*, s.16.

8. Cevdet Paşa, *op. cit.*, c.V, s.2243.

9. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, *op. cit.*, s.37-38.

memesi (şart 5) gibi. Özetle, kazanımlar sadece merkez ve âyanları değil, geneli ve kamuyu, kısacası halkı da ilgilendirmektedir¹⁰.

Uygulanması.- Sened-i İttifak, 7 Ekim 1808’de imzalanmıştır. Sened-i İttifakın arkasındaki güç olan Alemdar Mustafa Paşa ise, 15 Kasım 1808’de yenicheriler tarafından çıkarılan olaylar neticesinde ölmüştür¹¹. Böylece Sened-i İttifak etkisini büyük ölçüde yitirmiş, kendisinden bahsedilmez olmuştur. Keza Sened-i İttifakın zeylinde her yeni sadrazam tarafından senedin imzalanması öngörülmüştü. Oysa Sened-i İttifak, Alemdar Mustafa Paşa’nın yerine geçen sadrazamlar tarafından imzalanmamıştır.

Niteliği ve Önemi.- Sened-i İttifak anayasa değil; bir “anayasal belge”dir. İçeriği itibarıyla devlet iktidarının sınırlandırılmasına ilişkindir. Sened-i İttifak fevkalâde önemlidir; çünkü, Türk tarihinde ilk kez devlet iktidarının sınırlandırılacağı düşüncesi Sened-i İttifak ile ortaya çıkmıştır.

Biçimi: Misak.- Sened-i İttifak, hukukî biçimi olarak “misak” niteliğindedir. Misak, devlet iktidarının sınırlandırılan iki taraflı bir belge, bir “sözleşme (mukavele, akit)”dir. Bu itibarla, Sened-i İttifak 1215 tarihli İngiliz *Magna Cartasına* benzetilmektedir¹².

II. TANZİMAT FERMANI (1839)¹³

1839 yılında İkinci Mahmut’un ölmesinden sonra yerine Abdülmecit geçmiştir. Abdülmecit devletin kuruluşunu yeniden tanzim eden bir ferman ısdar etmiştir. Bu ferman 3 Kasım 1839’da Padişahın, yabancı elçilerin ve halkın huzurunda Gülhane’de fermanı yazan zamanın Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa tarafından okunmuştur¹⁴. Bu nedenle Tanzimat Fermanına “Gülhane Hatt-ı Hümayunu” da denir.

Resim 2.1: Tanzimat Fermanını Mustafa Reşit Paşa Gülhane’de Okuyor (3 Kasım 1839)¹⁵

10. *Ibid.*, s.38.

11. Danişmend, *op. cit.*, c.IV, s.95-97.

12. Özçelik, *op. cit.*, c.II, s.49; Aldıkaçtı, *op. cit.*, s.38.

13. Gözler, *Türk Anayasa Hukuku, op. cit.*, s.12-19; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, op. cit.*, s.69-77; Üçok ve Mumcu, *op. cit.*, s.311-314; Okandan, *op. cit.*, s.63-70; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi...*, *op. cit.*, s.40-46; Arsel, *Türk Anayasa Hukuku...*, *op. cit.*, s.18-19; Özçelik, *Esas Teşkilat...*, *op. cit.*, c.II, s.52-55; Rumpf, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş, op. cit.*, s.9-10; Kapanı, *Kamu Hürriyetleri, op. cit.*, s.92-98; Ahmet Mumcu, *İnsan Hakları ve Kamu Hürriyetleri*, Ankara, Savaş Yayınları, 1994, s.185-196; Tarihsel Gelişim için bkz.: Karal, *Osmanlı Tarihi, op. cit.*, c.V, s.169-191. Tanzimat Fermanının metni için bkz: Düstur, Birincil Terip, Cilt I, s.-7; Kili ve Gözübüyük, *op. cit.*, s.11-13; Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler, op. cit.*, s.8-11.

14. Aldıkaçtı, *op. cit.*, s.42; Üçok ve Mumcu, *op. cit.*, s.309;

15. Resmî ben Mümtaz Soysal ve Fazıl Sağlam, “Türkiye’de Anayasalar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, Cilt I, s.21’den aldım. Resmin kimin çizdiğini ve ilk defa nerede yayımlandığını tespit edemedim.

Hükümleri.- Tanzimat Fermanında bir yandan birçok temel hak ve hürriyet tanınmış, diğer yandan da devlet iktidarının kullanılmasına ve sınırlandırılmasına ilişkin birçok ilke kabul edilmiştir. Ancak bu haklar ve ilkeler oldukça dağınık ve iç içe girmiştir. Tanzimat Fermanının değişik yerlerinde tanıdığı haklar ve benimsediği ilkeler şu şekilde özetlenebilir:

KUTU 2.2: Tanzimat Fermanı.- (...) Bundan böyle devleti aliye ve memaliki mahrusamızın hüsnü idaresi zımında bazı kavanini cedide vaz ve tesisi lazım ve mühim görünerek işbu kavanini muktezeyinin me-vaddı esasiyesi dahi emniyeti can ve mahfuziyeti irz ve namus ve mal, tayini vergi ve asakiri muktezeyinin sureti celp ve müddeti istihdamı kaziyelerinden ibaret olup (...)

Hemen Rabbimiz Taâla Hazretleri cümlemizi mu-vaffak buyursun ve bu kavanini müessesenin hilâfına hareket edenler Allahı Taâla Hazretlerinin lânetine mazhar olsunlar ve ilelebed felah bulmasınlar. Amin. Fi 26 Şaban sene 1255, yevm Pazar.

(Kaynak: Kili ve Gözübüyük, *op. cit.*, s.11-13)

1. Malî güce göre vergi ilkesi	6. Can güvenliği
2. Devlet harcamalarının kanunîliği ilkesi	7. Mülkiyet hakkı
3. Irz ve namus (şeref ve haysiyet) dokunulmazlığı	8. Müsadere yasağı
4. Ceza yargılamasına ilişkin güvenceler (“yargı-lanma hakkı”, “yargılamanın aleniliği” ilkeleri)	9. Eşitlik ilkesi
5. Asker almada adalet ilkesi	10. Kanunun üstünlüğü ilkesi

Temel Haklar Beyannamesi.- Yukarıda görüldüğü gibi, Tanzimat Fermanında kişinin temel hak ve hürriyetleri açısından eksik de olsa derli toplu bir liste bulunmaktadır. Bu bakımdan, aksini düşünenler varsa da, Tanzimat Fermanını Türklerin ilk “temel haklar beyannamesi” veya “haklar fermanı” olarak görülebilir¹⁶.

Kanunların Hazırlanması: Meclis-i Ahkâm-ı Adliye.- Tanzimat Fermanı kanunların hazırlanması konusunda yeni bir usûl öngörmüştür. Kanunlar kendisine “Meclis-i Ahkâm-ı Adliye” ismi verilen bir kurul tarafından hazırlanacak ve Padişah tarafından onaylanıp yürürlüğe konulacaktır.

Hukukî Niteliği: Ferman.- Tanzimat Fermanı da bir “anayasa” değil, “anayasa belge”dir. Tanzimat Fermanı, hukukî biçimi itibarıyla, Sened-i İttifak gibi iki-yanlı bir işlem, yani bir “misak” değil, tek-yanlı bir işlem, bir “ferman (*octroi*)”dır¹⁷. Ferman usûlünde hükümdar, tek taraflı olarak, kendi isteğiyle, kendi kendini sınırlandırmakta (*auto-limitation*)¹⁸, tebaasına birtakım haklar bahşetmektedir. Gerçekten de Padişah Abdülmecit, Tanzimat Fermanında, tebaasına tanıdığı haklardan “müsaadati şahane” olarak bahsetmekte, “ahaliye taraf-ı şahanesinden emniyet-i kamile *verilmiş*” olduğunu belirtmektedir. Bu ifadeler Gülhane Hatt-ı Hümayununun tek yanlı bir işlem, bir “ferman (*octroi*)” niteliğinde olduğunun kanıtıdır.

Tanzimat Fermanının Müeyyidesi.- Tanzimat Fermanının müeyyidesi olarak Padişah, fermanla ilân edilen ilkelere ve konacak kanunlara uyacağına yemin etmektedir. Aynı yeminin ulema ve vüzerâ tarafından yapılması da Tanzimat Fermanında öngörülmüştür.

16. Üçok ve Mumcu, *op. cit.*, s.313. Karşı görüş için bkz.: Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, *op. cit.*, s.96.

17. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, *op. cit.*, s.69; Rumpf, *op. cit.*, s.9.

18. Özçelik, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, *op. cit.*, c.II., s.55.

III. ISLAHAT FERMANI (1856)¹⁹

Islahat Fermanı, Kırım Harbinin son yıllarında hazırlanarak Paris Andlaşmasının imzalanmasından altı hafta önce, 28 Şubat 1856'da Bâb-ı Âlî'de bütün bakanlar, yüksek memurlar, şeyhülislâm, patrikler, hahambaşı ve cemaat ileri gelenleri önünde okunarak ilân edildi ve Paris Andlaşmasını hazırlayan devletlere bildirildi²⁰. Kitaplarda Islahat Fermanının “dış baskı” sonucu çıkarıldığıнын yazılması âdettir. Kırım Harbinde, İngiltere, Fransa ve Avusturya Osmanlı İmparatorluğunu Rusya'ya karşı desteklemişti. 1856 Paris Konferansı öncesinde, Osmanlı İmparatorluğunu Rusya'nın müdahalelerine karşı korumanın bedeli ve Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Devletleri ailesine katılmasının şartı olarak Avrupa Devletleri birtakım şartlar ileri sürdüler. Bu şartlar Islahat Fermanının esasları olarak Ali Paşa ile İstanbul'daki İngiliz ve Fransız elçileri arasında kararlaştırıldı²¹. Islahat Fermanı da Tanzimat Fermanı gibi Pağışah Abdülmecit tarafından ısdar edilmiştir.

Resim 2.2: Islahat Fermanı²²

KUTU 2.3: Islahat Fermanı.- Malum olaki yedi mülökâneme vediai cenabı bârfi olan kâfee sunufi tebai şahanemin her cihette temaii husuli saadeti hâli akdemi efkârı hayriyet dışarı pağışahanem olarak... memaliki mahrusai şahanemde bulunan hristiyan ve sair tebai gayri müslime cemaatlerine ecdadı izamım taraflarından verilmiş ve sinini ahirede ita ve ihsan kılınmış olan bilcümle imtiyazat ve muafiyatı ruhaniye bu kere dahi takrir ve ibka kılınıp...

(...) Bir mezhebe tâbi olanların adedi ne miktar olursa olsun, ol mezhebin kemali serbesti ile icra olunmasını temin için tedabiri lazime ve kaviyenin ittihaz kılınması, ve mezhep ve lisan veyahut cinsiyet cihetleriyle sunufi tebaai saltanatı seniyyemden bir sınıfın aher sınıfından aşığı tutulmamasını...

(...) Memaliki mahrusamda bulunan... hiçbir kimesne bulunduğu dinin ayinini icradan menolunmaması ve bundan dolayı çevrü eza görmemesi ve tebdili din ve mezhep etmek üzere kimse icbar olunmaması ve saltanatı seniyyemizin memurin ve hademesinin intihap ve nasbı tensip ve iradei şahaneme menut olarak tebaai Devleti aliyyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacakları...

(...) Bundan böyle ahkâmı celilesinin daima ve müstemiren meriyülicra tutulması esbabı lazime ve vesaili kaviyyesinin istihsal ve istikmalı hususuna bezli celli himmet eyliyesiz şöyle biletsiz alameti şerifeme itimat kılasız tahriren faaliyeti evali şehri cemaziyel uhra sene isna ve sebin mieteyn ve elf.

(Kaynak: Kili ve Gözübüyük, *op. cit.*, s.11-13)

19. Gözler, *Türk Anayasa Hukuku, op. cit.*, s.19-23; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, op. cit.*, s.78-79; Üçok ve Mumcu, *op. cit.*, s.314-316; Kapani, *Kamu Hürriyetleri, op. cit.*, s.98-101; Rumpf, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş, op. cit.*, s.10; Arsel, *Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları, op. cit.*, s.19-20; Okandan, *op. cit.*, s.73-75; Karal, *Osmanlı Tarihi, op. cit.*, c.V, s.248-252. Islahat Fermanının Metni İçin Bkz.: Düstur, Birinci Tertip, Cilt I, s.7; Kili ve Gözübüyük, *op. cit.*, s.14-18; Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler, op. cit.*, s.11-17.

20. Karal, *Osmanlı Tarihi, c.V, s.248.*

21. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, op. cit.*, s.78.

22. Resmin Kaynağı: <http://www.hukukmuzesi.com/hukukmuzesi/hm212d.html>.

Islahat Fermanı Tanzimat Fermanından daha kapsamlıdır. Islahat Fermanının ana hedefi, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında her yönden tam bir eşitlik sağlamaktır. Din, vergi, askerlik, yargılama, eğitim, memurluk ve temsil alanında o zamana kadar olan farklar kaldırılıyordu. Din bakımından ayrımcılık kaldırılıyor; dini dolayısıyla kimsenin aşağılanmaması öngörülüyor; din değiştirme hakkı kabul ediliyor²³; İslâm dininden çıkmanın ölüm cezasıyla cezalandırılması usûlüne son veriliyordu. Vergi bakımından olan eşitsizlikler de kaldırılıyordu. Keza askerlik bakımından da eşitlik sağlanıyordu. Tanzimata kadar Hristiyan tebaa askere alınmazdı. Islahat Fermanı gayrimüslimlerin de askerlik hizmeti yapmaları prensibini açıkça kabul etmiştir. Ancak askerlik hizmetini yapmak istemeyenler için ise “bedel-i nakdi (=bedelli askerlik)” formülü bulunmuştur. Bu bir derece cizyenin devamı demekti; ama böylece artık Müslümanların da bedel-i nakdi vererek askere gitmeme hakları tanınmış oluyordu²⁴. Mahkemelerde gayrimüslimler aleyhine olan eşitsizlikler kaldırılmıştır. Gayrimüslimlerin, Rumlar hariç, devlet memurluğuna girme hakları yoktu. Islahat Fermanı bu eşitsizliği de gidermiştir. Gerek askerlik, gerek memurluk, bunları hazırlayan okullarla ilgili olduğundan gayrimüslimlerin de askerî ve mülkî okullara girebilmesi esası kabul edilmiştir. Gayrimüslimlere eyalet meclislerinde ve Meclis-i Vâlâda temsil hakkı verilerek onların siyasal hakları da tanınmıştır.

Islahat Fermanının hukukî biçimi de Tanzimat Fermanının gibidir; yani bir misak değil, “ferman” niteliğindedir.

Osmanlı imparatorluğunda Islahat Fermanıyla tebaaya o dönem Avrupa ülkelerinde tanınan temel hak ve hürriyetlerinin önemli bir kısmının tanındığını görmekteyiz.

IV. KANUN-U ESASÎ: BİRİNCİ MEŞRUTİYET (1876)²⁵

Hazırlanışı.- Sultan Abdülaziz 30 Mayıs 1876’da hal edildi. Yerine veliaht Murat Efendi, Beşinci Murat unvanı ile tahta geçirildi. Beşinci Murat kısa bir süre sonra delirdi. Veliiaht Abdülhamit, Mithat Paşaya haber göndererek Kanun-u Esasîyi ilân edeceği konusunda söz vererek tahta geçirilmesini istedi. 31 Ağustos 1876’da Beşinci Murat hal edildi ve yerine İkinci Abdülhamit geçirildi²⁶. Abdülhamit söz verdiği üzere Kanun-u Esasîyi 23 Aralık 1876 günü bir ferman ile ısı-

23. Bu arada belirtelim ki, Yunanistan’da kişilerin dinlerinin değiştirilmesi için çalışma yapmak hâlâ yasaktır. 1975 Yunan Anayasası “proselytizm”i açıkça yasaklamaktadır (m.13/2). (<http://www.hri.org/MFA/syntagma/artcl50.html>). (Erdoğan, *Anayasa ve Özgürlük*, op. cit., s.308).

24. Karal, *Osmanlı Tarihi*, op. cit., c.V, s.252.

25. Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, op. cit., s.23-36; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, op. cit., s.101-183; Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, op. cit., s.116-481; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi...*, op. cit., s.47-74; Arsel, *Türk Anayasa Hukukunun...*, op. cit., s.22-40; Özçelik, c.II, s.60-98; Soysal, op. cit., s.21-25; Rumpf, op. cit., s.11-12; Eroğul, op. cit., s.184-194; Kapanı, *Kamu Hürriyetleri*, op. cit., s.101-107; Ömer Anayurt, “1876 Kanun-u Esasîsi ve 1909 Değişikliklerinde Temel Hak ve Hürriyetler”, *Yeni Türkiye*, Yıl 4, Sayı 21, (Mayıs-Haziran 1988), s.660-672. Toplu Eserler: *Türk Parlâmentoculuğunun İlk Yüzyılı: 1876-1976*, Ankara, Siyasî İlimler Türk Derneği Yayınları, Tarihsiz (1977?); *Armağan: Kanun-u Esasînin 100. Yılı*, Ankara, 1978.

26. Olaylar için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, op. cit., c.VII, s.101-112, 352-367.

dar etmiştir. Kanun-u Esasî, halkı temsil eden bir kurucu meclis tarafından hazırlanmamıştır. Keza Kanun-u Esasînin kabulü için bir kurucu referandum da yapılmamıştır. Kanun-u Esasî, hukukî olarak Padişahın tek yanlı bir işleminden doğmuştur. Kanun-u Esasî monokratik anayasa yapma usullerinden biri olan “ferman (*octroi*)” usûlüyle yapılmıştır²⁷.

Resim 2.3: Kanun-u Esasînin İlânı (23 Aralık 1876)²⁸

Üstünlüğü, Katılığı ve Değiştirilişi.- Kanun-u Esasî kendi üstünlüğünü ve bağlayıcılığını açıkça ilân etmiştir (m.115). Keza Kanun-u Esasî, *katı bir anayasadır*. Kanun-u Esasînin değiştirilebilmesi için değişiklik teklifinin önce Meclis-i Mebusan ve sonra Heyet-i Âyan tarafından üye tamsayılarının üçte iki çoğunluğuyla kabul edilmesi ve Padişah tarafından onaylanması gerekirdi (m.116). Yani Kanun-u Esasîde tali kurucu iktidar (=anayasayı değiştirme iktidarı) Meclis-i Mebusan ile Padişah arasında paylaştırılmıştı.

Şimdi Kanun-u Esasînin kurduğu anayasal düzeni görelim. İlk önce Kanun-u Esasînin temel ilkelerini, sonra Kanun-u Esasînin vatandaşlara tanıdığı temel haklar ve hürriyetleri, daha sonra da Kanun-u Esasîye göre devletin temel kuruluşunu görelim.

A. TEMEL İLKELER

1876 Kanun-u Esasîsine göre Osmanlı Devleti bir monarşidir. Yani devlet başkanlığı (saltanat) irsî olarak intikal etmektedir (m.3). Osmanlı devleti bir federal

27. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, op. cit., s.111.

28. Resmî ben Mümtaz Soysal ve Fazıl Sağlam, “Türkiye’de Anayasalar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, Cilt I, s.19’dan aldım. Resmin kimin çizdiğini ve ilk defa nerede yayınlandığını tespit edemedim.

devlet değil, bir üniter devlet idi (m.1). Osmanlı Devleti laik değildi; devletin resmî bir dini vardı; o da “din-i İslâm” idi (m.11). Kanun-u Esasîye göre devletin resmî bir dili vardı; o da Türkçeydi (m.18). Devlet hizmetine girmek için bu dili bilmek gerekmektedir (m.18).

B. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER²⁹

Kanun-u Esasî 8 ilâ 26’ncı maddelerinde “Tebaa-i Devlet-i Osmaniye’nin Hukuku Umumîyesi” başlığı altında Osmanlı tebaasının temel hak ve hürriyetlerini düzenlemiştir. Düzenlenen temel hak ve hürriyetler şunlardır: Vatandaşlık hakkı (m.8), kişi hürriyeti (m.9), kişi güvenliği (m.10), ibadet hürriyeti (m.11), basın hürriyeti (m.12), şirket kurma hürriyeti (m.13), dilekçe hakkı (m.14), öğretim hürriyeti (m.15), eşitlik ilkesi (m.17), devlet memurluğuna girme hakkı (m.19), malî güce göre vergi ilkesi (m.20), konut dokunulmazlığı (m.22), kanunî hâkim güvencesi (m.23), müsadere, angarya yaşağı (m.24), vergilerin kanunîliği ilkesi (m.25), işkence yaşağı (m.26).

KUTU 2.4: KANUN-U ESASİ

Kabul Tarihi: 7 Zilhicce 1293 (23 Aralık 1876)
Düstur, Birinci Tertip, Cilt 4, s.1-40.

Memaliki Devleti Osmaniye

MADDE 1.- Devleti Osmaniye memalik ve kıtaatı hazırayı ve eyaleti mümtazeyi muhtevi ve yek vücud olmakla hiçbir zamanda hiç bir sebeple tefrik kabul etmez.

MADDE 2.- Devleti Osmaniye’nin payı-tahtı İstanbul şehridir ve şehri mezkurun sair biladi Osmaniye’den ayru olarak bir güne imtiyaz ve muafiyeti yoktur.

MADDE 3.- Saltanatı Seniyei Osmaniye hilâfeti kübrayı İslâmiyeyi haiz olarak sülalei âli Osmandan usulü kadimesi veçhile ekber evlada aittir.

MADDE 4.- Zatı Hazreti Padişahi hasbel hilâfe dini İslâmın hâmisî ve bilcümle tebeai Osmaniye’nin hükümdar ve padişahıdır.

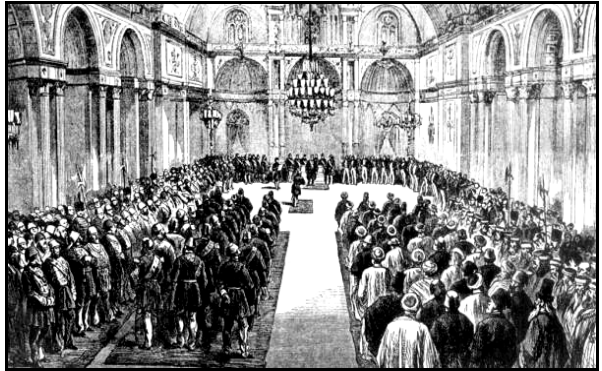
MADDE 5.- Zatı Hazreti Padişahinin nefsi hümayunu mukaddes ve gayri mesuldür. (...)

C. DEVLETİN TEMEL ORGANLARI

1876 Kanun-u Esasîsinde, devletin temel organları, modern sistematığe uygun olarak yasama, yürütme ve yargı olarak üçe ayrılarak düzenlenmiştir.

1. Yasama Organı: Meclis-i Umumî

Türk tarihinde bir yasama organı, yani “parlamento”, ilk defa Kanun-u Esasîyle kurulmuştur. Kanun-u Esasînin kurduğu yasama organının adı “Meclis-i Umumî”dir (m.42-80). Mec-lis-i Umumî, “Heyet-i Âyan” ve “Heyet-i Mebusan” isimli iki heyetten oluşmaktadır (m.42). Yani Osmanlı Parlamentosu iki-meclisli bir parlamento ydu.

Resim 2.4: Meclis-i Umuminin Açılışı (19 Mart 1877)³⁰

29. Ömer Anayurt, “1876 Kanun-ı Esasîsi ve 1909 Değişikliklerinde Temel Hak ve Hürriyetler”, *Yeni Türkiye*, Yıl 4, Sayı 21, Mayıs-Haziran 1998, s.660-672.

30. Resmî ben <http://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ilkparloldolmabahce.jpg> adresinden indirdim. Resmî kimin çizdiğini ve ilk defa nerede yayınlandığını ise tespit edemedim.

a) *Heyet-i Âyan*.- Heyet-i Âyan günümüzün senatolarına tekabül eden bir ikinci meclistir. Heyet-i Âyan azası doğrudan doğruya Padişah tarafından atanır (m.60). Üye sayısı Heyet-i Mebusanın üye sayısını üçte birini geçmeyecektir (m.60). Heyet-i Âyan üyeliği ömür boyudur (*kayd-ı hayat*) (m.62).

b) *Heyet-i Mebusan*.- Heyet-i Mebusan üyeleri ise Osmanlı tebaasından her ellibin erkek nüfusa bir temsilci seçilmesiyle kurulur (m.65). Seçimler dört yılda bir kere yapılır (m.69). Seçimlerde “gizli oy ilkesi (*rey-i hafî kaidesi*)” kabul edilmiştir (m.66). 28 Ekim 1876’da yürürlüğe konulan Talimat-ı Muvakkateye³¹ göre, seçimler

Resim 2.5: 1876 Yılında Kasımpaşa’da Birinci Seçmen Seçimi³²

iki dereceli idi. Yani önce “birinci seçmen (*müntehib-i evvel*)”ler, “ikinci (*müntehib-i sani*)”leri seçiyor, sonra da ikinci seçmenler, “mebusları” seçiyorlardı. Seçim sistemi olarak basit çoğunluk sistemi uygulanıyordu³³. (Türkiye’de iki dereceli seçimler 1946 seçimlerine kadar devam etmiştir).

Kanun Yapma Usûlü.- Kanun teklif etme hakkı Heyet-i Vükelaya ve kendi görev alanlarında Meclisi Mebusana ve Heyet-i Âyan’a ve aitti. Kanun teklifleri önce Padişaha iletilir ve onun izni istenirdi (m.53). Padişah izin verirse, teklif Şura-ı Devlete gönderilir; Şura-ı Devlet bir kanun lahiyası hazırlar (m.54); bu lahiya (tasarı) önce Heyet-i Mebusanda, daha sonra Heyet-i Âyanda görüşülürdü (m.54). Tasarı her iki Meclis tarafından da kabul edilirse, tasdik için Padişaha sunulurdu. Padişah bir “irade-i seniyye” ile tasdik ederse, kanun yürürlüğe girerdi (m.54). Görüldüğü gibi, kanunlar üzerinde Padişahın “mutlak veto” yetkisi vardır.

2. Yürütme Organı: Padişah ve Heyet-i Vükela

Kanun-u Esasînin kurduğu yürütme organı ikili yapıdadır. Bir tarafta devlet başkanı olarak Padişah, diğer tarafta da Hükûmet vardır.

a) *Padişah*.- Kanun-u Esasîye göre saltanat Osmanlı sülalesine aittir (m.3). Bu sülalenin içinde ise saltanat, “ekber evlat (*seniorat*)” sistemine göre geçer (m.3). Yani ölen Padişahın yerine en büyük oğlu değil, Osmanlı ailesinin en yaşlı erkek üyesi geçer. Kanun-u Esasîye göre, Padişah aynı zamanda Halifedir (m.4). Tüm monarşilerde olduğu gibi³⁴, Osmanlı İmparatorluğunda da

31. Aldıkaçtı, *op. cit.*, s.61.

32. Resmî ben Tarih Vakfının internet sitesinden (http://www.tarihvakfi.org.tr/sergiler/insan_hak-lari/23.gif) aldım. Orada kaynak olarak “İletişim arşivi” gösterilmektedir. Resmi kimin çizdiğini ve ilk defa nerede yayınlandığını ise tespit edemedim.

33. Aldıkaçtı, *op. cit.*, s.61-62; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, *op. cit.*, s.127-129.

34. Günümüzde de aynı kural geçerlidir. Bkz.: Gözler, *Devlet Başkanları*, *op. cit.*, s.80, 85-86, 108-111.

Padişah sorumsuz ve kutsaldı (m.5). Yani Padişah ne siyasal nedenlerle görevden alınabilir; ne de Padişah hakkında hukuk veya ceza davası açılabilirdi. Bunun herhangi bir istisnası da yoktu. Padişahın yürütme organının başı olarak birçok yetkileri vardır (m.7): Bakanların tayin ve azli, rütbe ve nişan verilmesi, para basılması, uluslararası andlaşma yapma yetkisi, “harb ve sulh ilânı”, kara ve deniz kuvvetlerinin komutanlığı, kanun ve şeriat hükümlerinin uygulanması, “nizamnamelerin tanzimi”, cezaların hafifletilmesi ve affı, Meclis-i Umumînin toplantıya çağırılması ve tatil edilmesi, Heyet-i Mebusanı fesih hakkı, vb. Bunlara kanunları veto etme yetkisi (m.54) ve istediği kişileri sürgüne gönderme yetkisi (m.113) de eklenebilir.

b) *Heyet-i Vükelâ.* - “Heyet-i Vükelâ” bakanlar kuruludur. Heyet-i Vükelânın başkanı Sadrazamdır (m.28). Heyet-i Vükelâda Sadrazamdan başka Şeyhülislâm ve diğer vekiller bulunur. Sadrazam, Şeyhülislâm ve diğer vekiller (bakanlar) doğrudan doğruya Padişah tarafından atanır ve azledilirler (m.7, 27). Yani Heyet-i Vükela, Meclis-i Mebusana karşı değil, Padişaha karşı sorumludur. Meclis-i Mebusan güvensizlik oyuyla Heyet-i Vükelayı düşüremez. Kanun-u Esasînin ilk şeklinin kurduğu hükümet sistemi esas itibarıyla parlâmenter hükümet sistemine benzemektedir. Ancak yukarıda açıklanan nedenle, Kanun-u Esasînin kurduğu hükümet sistemini tam anlamıyla “parlâmenter sistem” olarak nitelenmek oldukça güçtür. Padişahın sahip olduğu olağanüstü yetkiler de göz önüne alınırsa, Kanun-u Esasînin bir “parlâmenter monarşi”, bir “sınırlı monarşi” kurduğunu söylemek oldukça zordur³⁵.

3. Yargı Organı

Kanun-u Esasî yargı organını “mehakim (mahkemeler)” başlığı altında 81 ilâ 91’inci maddelerinde düzenlemiştir. 1876 Kanun-u Esasîsinin yargı konusunda getirdiği güvenceler günümüz Anayasalarının güvencelerden hiç de az değildir. Yargılama faaliyeti önemli güvencelere bağlanmıştır. Kanun-u Esasî de, “hakimlerin azlolunamayacağı ilkesi” (m.81), “mahkemelerin bağımsızlığı ilkesi” (m.87), “yargılamanın alenîliği ilkesi” (m.82), “hak arama özgürlüğü” (m.83), “mahkemelerin ihkak-ı haktan imtina edemeyecekleri ilkesi” (m.84), “kanunî hâkim güvencesi” (m.85) gibi önemli ilke ve güvenceler tanınmıştır. Kanun-u Esasînin yargıya ilişkin hükümleri döneminin Batı Avrupa ülkelerinin Anayasalarıyla tamamıyla boy ölçüşebilir niteliktedir. 1876 Kanun-u Esasîsinde yargı yetkisi sahibi artık Padişah değildir. Bu yetki bağımsız mahkemeler tarafından kullanılmaktadır.

Kanun-u Esasînin Değeri.- Kanun-u Esasînin tam anlamıyla “sınırlı (meşrutî) monarşi (*constitutional monarchy*)” sistemini kurduğunu söylemek oldukça güçtür. Bunun nedenlerini yukarıda gördük. Bir kere yasama yetkisininin

35. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, op. cit., s.120; Aldıkaçtı, op. cit., s.64; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, op. cit., s.4.

kullanımına Padişahın çok önemli müdahaleleri vardır (kanun teklifinin görülebilmesi için Padişahın izni ve yürürlüğe girmesi için onayı gerekir). Bakanlar Kurulu, parlamentoya karşı değil, Padişaha karşı sorumludur. Özetle yasa ve yürütme fonksiyonu hâlâ büyük ölçüde Padişaha bağımlıdır. Bu iki fonksiyon bakımından Padişahının yetkileri anlamlı bir şekilde sınırlandırılmış olduğunu söylemek oldukça güçtür. Ancak bununla birlikte, yargı fonksiyonu artık Padişahın egemenliğinden çıkmıştır. Yargı fonksiyonu bağımsız mahkemelere verilmiştir. Diğer yandan birçok temel hak ve hürriyet de tanınmıştır. Özetle, parlâmenter meşrutî monarşi tam anlamıyla kurulamamış olsa da, artık mutlak monarşiden çıkmıştır.

Uygulama.- Abdülhamit, daha Meclis-i Mebusan toplanmadan Mithat Paşayı azletti ve sürgüne gönderdi (5 Şubat 1877). Meclis ilk içtimanı 20 Mart 1877’de yapmıştır. Bu tarihten itibaren 56 içtima (toplantı) yaptıktan sonra 28 Haziran 1877’de feshedilmiştir. 1877’de ikinci seçimler yapılmış ve 13 Aralık 1877’de Meclis-i Umumî tekrar toplanmış ve 29 toplantı yaptıktan sonra 14 Şubat 1878’de Abdülhamit tarafından “tatil” edilmiş ve bir daha 1908 yılına kadar toplantıya çağırılmamıştır³⁶. Abdülhamit bundan sonra adım adım mutlakıyetçi bir rejim kurmuştur.

V. 1909 KANUN-U ESASÎ DEĞİŞİKLİKLERİ (İKİNCİ MEŞRUTİYET)³⁷

Olaylar.- İttihat ve Terakki örgütü Abdülhamit’in istibdat rejimine karşı mücadele ediyordu. 1908 Temmuzunda Abdülhamit’e karşı yapılan toplantı ve mitingler bütün Rumeli’yi sardı. 400 kişilik çetesiyle birlikte kolağası Niyazi Bey, Resne’de dağa çıktı. 23 Temmuz 1908 günü İttihat ve Terakki Manastır’da hürriyet ilân etti. Aynı günün gecesi Abdülhamit Kanun-u Esasîyi yeniden yürürlüğe koydu ve böylece İkinci Meşrutîyet ilân edilmiş oldu. Abdülhamit, nazırları da değiştirdi. Bu durumda da İttihat ve Terakki Cemiyeti Abdülhamit’in tahtta kalmasına rıza gösterdi³⁸.

Heyet-i Mebusan Seçimleri.- Yeni Meclis-i Mebusanın oluşturulması için Kasım-Aralık 1908’de seçimler yapıldı. Seçimlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti listeleri kazandı³⁹. Yeni Meclis-i Umumî 17 Aralık 1908 günü Padişahın nutkuyla açıldı. Epey bir süre etkili bir şekilde çalıştı. Zamanla İttihat ve Terakki-

36. Aldıkaçtı, *op. cit.*, s.62.

37. Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 36-42; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, *op. cit.*, s.139-183; Tarık Zafer Tunaya, “İkinci Meşrutîyetin Siyasal Hayatımızdaki Yeri”, *Türk Parlâmentocülüğünün İlk Yüzyılı: 1876-1976*, Ankara, Siyasî İlimler Türk Derneği Yayınları, Tarihsiz (1977?), s.79-90; Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-u Esasî ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, Cilt 1, s.36-45; Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, *op. cit.*, s.231-282; Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi...*, *op. cit.*, s.47-74; Arsel, *Türk Anayasa Hukukunun Umumî Esasları*, *op. cit.*, s.31-40; Özçelik, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, *op. cit.*, c.II, s.88-98.

38. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, *op. cit.*, s.146-149; Aldıkaçtı, *op. cit.*, s.68-69.

39. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, *op. cit.*, s.152.

ye karşı muhalefet arttı ve 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325)'da, İstanbul'da tarihimize "31 Mart Vak'ası" şeklinde bilinen ayaklanma oldu. Ayaklanmayı bastırmak için İttihat ve Terakkinin güçlü olduğu Selanik'ten Hareket Ordusu İstanbul'a yürüdü ve 24 Nisan 1909'da İstanbul'a girdi ve ayaklanmayı bastırdı. 27 Nisan 1909'da Meclis-i Umumî-i Millet İstanbul'da toplandı ve Abdülhamit'in "tahtan indirilmesine" ve Mehmet Reşat'ın "tahta çıkarılmasına" karar verdi. Abdülhamit Selanik'e gönderildi⁴⁰. Bu tarihten (27 Nisan 1909) sonra Padişahın siyasal sistemdeki etkisi kırılmıştır. Osmanlı Padişahı bu tarihten sonra meşrutî monarşideki bir hükümdar gibi, sembolik yetkileri olan bir devlet başkanı konumuna düşmüştür. Böylece ülkede meşrutî monarşi gerçekleşmiş oluyordu. Hareket Ordusunun müdahalesi, ülkemizde siyasal iktidara karşı ordunun yapmış olduğu ilk doğrudan müdahaledir. Ülkemizde bunun örneklerine daha sonra da rastlanılacaktır⁴¹.

Ayaklanmanın bastırılması ve Padişahın değiştirilmesinden sonra Meclis-i Umumî yoğun bir çalışma içine girdi. 1876 Kanun-u Esasîsi, kendi öngördüğü usûle uyularak 8 Ağustos 1909 tarihli kanunla büyük ölçüde değiştirildi. Toplam olarak 21 maddede değişiklik yapıldı. Bir madde kaldırıldı ve üç yeni madde eklendi⁴². Şimdi 1909 değişikliklerinin neler getirdiklerini özetleyelim:

Temel Hak ve Hürriyetlerle İlgili Değişiklikler.- Temel hak ve hürriyetler alanında şu yenilikler yapılmıştır: Kanun dışı tutuklama yasağı (m.10), sansür yasağı (m.12) getirilmiştir. Haberleşme gizliliği esası (m.119) benimsenmiş, toplanma (m.120) ve dernek kurma hakları (m.120) tanınmış, padişahın sürgün yetkisi (m.113) kaldırılmıştır.

Yasamayla İlgili Değişiklikler.- Meclis-i Mebusan ve Heyet-i Âyanın kuruluşlarında bir değişiklik olmamıştır. Ancak yasama yetkisinin kullanılmasında önemli değişiklikler yapılmıştır. Bir kere kanun teklif etmek için Padişahın iznini alma şartı kaldırılmıştır. İkinci olarak kanun tekliflerinin ilk önce Şura-ı Devlette görüşülmeleri usûlü ilga edilmiştir. Üçüncü olarak Kanun-u Esasînin ilk şeklinde olan Padişahın mutlak veto yetkisi, 1909 değişikliği ile "geciktirici ve zorlaştırıcı veto yetkisi"ne dönüştürülmüştür. Meclis-i Umumî Padişahın veto ettiği kanunları üçte iki çoğunluğuyla kabul ederse Padişah kanunu tasdik etmek zorunda kalmaktadır. Bu şu anlama gelmektedir ki, artık Padişah "egemen" değildir. Zira, Parlâmento bir kanunu Padişaha rağmen çıkarabilmektedir.

Yürütmeyle İlgili Değişiklikler.- Kanun-u Esasîde Padişah ve Heyet-i Vükelayla ilgili şu değişiklikler yapılmıştır:

a) Padişahla İlgili Değişiklikler.- 1876 Kanun-u Esasîsinin ilk şeklindeki Padişahın görev ve yetkileri, 1909 değişikliğinde de esas itibarıyla korun-

40. *Ibid.*, s.158.

41. *Ibid.*, s.159.

42. Aldıkaçtı, *op. cit.*, s.70.

muştur (m.7). Ancak artık Padişah, bu yetkilerini sadrazam ve ilgili vekilin karşı-imzasıyla kullanabilir⁴³. 1909 değişiklikleriyle Padişahın 113'üncü maddede öngörülen "sürgüne gönderme" yetkisi kaldırılmış, 35'inci maddede öngörülen "fesih hakkı" da kullanılamaz hale getirilmiştir. Diğer yandan Padişahın milletlerarası andlaşma "akdetme" yetkisi Meclis-i Umumînin tasdiki şartına bağlanmıştır (m.7).

b) Heyet-i Vükelâyla İlgili Değişiklikler.- Heyet-i Vükelânın kuruluş tarzı tamamen değiştirilmiştir. 1909 değişikliğine göre, sadrazam (başbakan) Padişah tarafından atanacak, diğer vekiller (bakanlar) ise sadrazam tarafından seçilecektir (m.29). Hükûmetin kuruluş şemasının parlâmenter sisteme tam anlamıyla uygun olduğunu söyleyebiliriz. 1909 değişiklikleri ile Heyet-i Vükelânın (Bakanlar Kurulunun) Padişaha karşı değil, Meclis-i Mebusana karşı sorumlu olduğu esas kabul edilmiştir (m.30). 1909 değişikliği bakanların *kolektif* ve *bireysel sorumluluk*larını açıkça kabul etmektedir (m.30). Meclis-i Mebusan Heyet-i Vükelayı güvensizlik oyuyla düşürebilecektir (m.35). Yukarıda 1876 Kanun-u Esasînin ilk şeklinde yürütme organının aslî unsurunun Padişah olduğunu görmüştük. 1909 değişikliğinden sonra ise yukarıda gördüğümüz gibi yürütme organının aslî unsuru artık "Heyet-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu)"dır. Yürütme yetkisinin Padişah'tan Heyet-i Vükelâyâ doğru kaydığını söyleyebiliriz. Bu değişikliklerle Kanun-u Esasînin benimsediği hükûmet sisteminin parlâmenter hükûmet sistemi olduğunu söyleyebiliriz.

Yargıyla İlgili Değişiklikler.- 1876 Kanun-u Esasînin ilk şeklinin de yargıya ilişkin hükümlerinin döneminin koşullarında mükemmel olduğunu söylemiştik. Her halde bu nedenle olsa gerek, 1909 değişikliklerinde yargıya ilişkin bir değişiklik yapılması ihtiyacı hissedilmemiştir.

1909 Anayasa Değişikliklerinin Değerlendirilmesi.- 1909 değişiklikleriyle artık Osmanlı rejimi bir "meşrutî (sınırlı, anayasal) monarşi" haline gelmiştir. Böyle bir sistem esas itibarıyla demokratiktir. Böyle bir sistemde yasama yetkisi halkın temsilcilerinden oluşan yasama organı; yürütme yetkisi ise esas itibarıyla yasamanın güvenine dayanan hükûmet tarafından kullanılır. Padişahın gerek yasama ve gerek yürütme alanındaki yetkileri semboliktir. 1909 değişiklikleriyle Osmanlı İmparatorluğunun mutlak monarşiden kesin olarak çıktığını ve "sınırlı monarşi" dönemine girdiğini söyleyebiliriz.

Uygulama.- Ancak bilindiği gibi rejim, kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki diktatörlüğüne dönüşmüştür. Bu dönemdeki uygulamaları demokratik olarak nitelendirebilmek oldukça güçtür. En azından yapılan seçimlerin serbestliği pek şüphelidir. Seçimlerde İttihat ve Terakkinin baskıları söz konusudur. Osmanlı İmparatorluğu 1909 değişikliklerini izleyen dönemde, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı gibi oldukça güç günler yaşamıştır. Birinci Dünya

43. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, op. cit., s.161.

Savaşından yenik çıkan Osmanlı İmparatorluğunun ülkesinin önemli bir kısmı (başkent dahil) işgal altına girdi.

- OSMANLI ANAYASAL GELİŞMELERİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Genelde ülkemizde anayasacılık hareketlerinin geç başladığı, demokrasi deneyimimizin az olduğu, Batıda demokrasi uğrunda yüzyıllarca savaş verildiği, ülkemizde ise bu işe yeni başlandığı gibi fikirler hakimdir. Hemen belirtelim ki, bu yöndeki genel kanılar yanlıştır ve maalesef bu yanlışlığı görmemiz için bir Alman hukukçudan, Cristian Rumpf'tan, şu satırları okumayı bekledik:

“Anayasa tarihinin ayrıntılı olarak incelenmesi, Osmanlı İmparatorluğundaki makropolitik demokrasi kurumlarının, ‘Avrupa’da ortaya çıkan benzerlerini sadece birkaç yıl gecikmeyle izlediğini gösterir. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin Almanya'dan daha fazla demokrasi deneyimi vardır”⁴⁴.

Gerçekten yukarıda üçüncü bölümde gördüğümüz gibi Dünyada ilk Anayasa, 1787 tarihli Amerikan Anayasasıdır. İkinci Anayasa ise 1791 tarihli Fransız Anayasasıdır. Diğer anayasalar tarih olarak şöyle sıralanabilir: 1812 İspanyol, 1814 Norveç, 1831 Belçika, 1848 İtalya (*Statut Albertin*), 1848 İsviçre, 1887 Hollanda, 1889 Japonya Anayasaları⁴⁵. Görüldüğü gibi ilk Osmanlı Anayasasının tarihi olan 1876 Dünya anayasacılık tarihinde oldukça erken bir tarihtir. Hele 1808 Sened-i İttifakı, 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanının içerikleri bakımından anayasal nitelikte olan belgeler olduğu hatırlanırsa, Osmanlı İmparatorluğunun bu alanda Batılı örneklerinden pek de geri kalmadığı, hatta birçok ülkeden önde bile olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Yukarıda da gördüğümüz gibi ülkemizde devlet iktidarının sınırlandırılması ve temel hak ve hürriyetlerin tanınması ve korunması fikri 1808'den bu yana vardır. 1808 tarihli Sened-i İttifakta birçok temel hak ve hürriyet tanınmıştır. Yine bu belgede Hükümdarın yetkilerinin sınırlandırılması ilkesi benimsenmiştir. 1839 Tanzimat Fermanında ise temel hak ve hürriyetler konusunda oldukça ileri bir liste vardır. 1856 Islahat Fermanında bu liste geliştirilmiş; özellikle din ve mezhep bakımından eşitlik ilkesi tanınmıştır. 1876 Kanun-u Esasîsi biçimsel anlamda anayasa özelliklerini yerine getiren, yani kanunlardan üstün ve katı bir anayasadır. Temel hak ve hürriyetleri eksiksiz tanımıştır. Devletin temel kuruluşunu bu Anayasa düzenlemiştir. Yargı yetkisi bağımsız mahkemelere verilmiş ve zamanı için mükemmel sayılabilecek güvencelere bağlanmıştır. Yargı yetkisinin sahibi ülkemizde 1876'dan sonra kesin bir şekilde artık Padişah değildir. 1876 Kanun-u Esasîsinin ilk şeklinde yasama ve yürütme yetkilerinin hâlâ büyük ölçüde Padişaha bağımlı olduğunu yukarıda gördük. Bu nedenle tam bir

44. Rumpf, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, op. cit., s.5.

45. Değişik ülkelerdeki anayasacılık hareketleri konusunda bkz. Paola Biscaretti di Ruffia ve Stefan Rozmaryn, *La Constitution comme loi fondamentale dans les Etats de l'Europe occidentale*, Paris, LGDJ, 1966, s.9-22.

meşrutî monarşinin kurulamamış olduğuna işaret ettik. Ancak 1909 anayasa değişiklikleri ile ülkemizde bu anayasal monarşi kurulabildiğini söyledik. 1909'dan sonra, artık, sadece yargı değil, yasama ve yürütme de Padişahın elinde değildir. Yasama yetkisi Meclise, yürütme yetkisi de yasamanın güvenine dayanan Heyet-i Vükelâya aittir. Ülkemizde daha 1909 yılında, demokrasinin tüm anayasal kurumları hukukî planda kurulmuştur. Şüphesiz bu, ülkenin bu dönemde fiilen de demokratik bir şekilde yönetildiği anlamına gelmez. Ancak demokrasinin hukukî kurumları konusunda Türkiye'nin çok eskiye dayanan önemli deneyimi vardır. Kaldı ki, o dönemin demokratikliği o dönemin koşullarına göre değerlendirmek gerekir. O dönemde diğer ülkelerde de bugünkü anladığımız anlamda bir demokrasi yoktur.

Ö Z E T

Sened-i İttifak: 1. Osmanlı anayasal gelişmeleri Sened-i İttifak ile başlar. 2. Sened-i İttifak, merkez ile ayanlar arasında yapılmış bir pazarlığın sonucudur. 3. Hukukî niteliği itibarıyla "misak" niteliğindedir.

Tanzimat Fermanı: 1. Türklerin ilk haklar beyannamesidir. 2. Bir anayasa değil, anayasal belgedir. 3. Hukukî niteliği itibarıyla bir "ferman"dır. 4. Türkiye'de hukuk devletine geçişin ilk adımıdır (Kanunların üstünlüğü ilkesini tanıdığı için).

Islahat Fermanı: Müslim ve gayri müslim teb'a arasında eşitlik ilkesini tanımıştır.

Kanun-u Esasî: 1. İlk Türk anayasasıdır. 2. Kanun-u Esasînin ilân edilmesine "Birinci Meşrutiyet" denir (1876). 3. Kanun-u Esasî, "meşrutî (sınırlı) monarşi" kurmaya çalışmıştır. Ancak bunda başarılı olamamıştır. 4. İki meclisli bir parlamento kurmuştur (Meclisi Mebusan+Meclisi Ayan=Meclisi Umumî). 5. Bu dönemde iki-dereceli seçim esası uygulanmıştır.

1909 Anayasa Değişiklikleri (İkinci Meşrutiyet): 1. 1909 değişiklikleriyle (İkinci Meşrutiyet) Osmanlı anayasal sistemi "meşrutî monarşi (sınırlı, anayasal monarşi)" hâline gelmiştir. 2. Padişahın sürgün yetkisi kaldırılmıştır. 3. Sansür ilk defa yasaklanmıştır. 4. Padişahın fesih yetkisi kullanılamaz hâle getirilmiştir. 5. Bakanların parlamento karşısında kolektif ve bireysel siyasi sorumlulukları ilk kez 1909 değişiklikleri (İkinci Meşrutiyette) kabul edilmiştir.

ANAHTAR TERİMLER

1909 değişiklikleri
31 Mart Vak'ası
Ayanlar
Can güvenliği
Ekber evlat
Ferman
Fukara ve reaya
Gülhane Hattı Hümayunu
Hareket Ordusu
Heyet-i Ayan
Heyet-i Mebusan

Heyet-i Vükelâ
Islahat Fermanı
İkinci Meşrutiyet
İttihat ve Terakki
Kanunî hâkim ilkesi
Kanun-u Esasî
Kırım Harbi
Malî güce göre vergi
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye
Meclis-i Umumî
Meşveret-i Amme
Mutlak veto

Padişah
Paris Andlaşması
Resmî dil
Sadrazam
Saltanat
Sened-i ittifak
Seniorat
Sınırlı monarşi
Sürgüne gönderme
Şeyhülislâm
Tanzimat Fermanı

İSİMLER

Abdülaziz
Abdülmecit
Alemdar Mustafa Paşa
Âli Paşa
İkinci Abdülhamit
İkinci Mahmut
Kabakçı Mustafa
Mithat Paşa
Murat Efendi
Mustafa Reşit Paşa
Üçüncü Selim

DAHA FAZLASI İÇİN

Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul, İÜHF Y., 1982, s.7-76.

Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri: 1789-1980*, İstanbul, Der Yayınları, 1995, s.15-180.

Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, İstanbul, İÜHF Yayınları, 1968.

Mustafa Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Ankara, Liberte Yayınları, 3. Baskı, 2001, s.1-43.

Ö D E V

ÖDEV 2.1: Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kanun-u Esasînin metinlerini bulup okuyunuz (Bkz.: Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000; Server Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1976). Ne kadarını anladınız? Bir de aynı metinlerin İngilizce çevirilerini bulup okuyunuz. Ne kadar anladınız? (Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanun-u Esasînin İngilizce çevirilerine www.anayasa.gen.tr/english.htm'den ulaşabilirsiniz).

ÖDEV 2.2: Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanını modern kanun yazma tekniğine uygun olarak ve günümüz Türkçesiyle madde madde tekrar kaleme almaya çalışınız.

ÖDEV 2.3: Sened-i İttifakın gerek içerik, gerek biçim ve hukukî nitelik itibarıyla 1205 tarihli İngiliz *Magna Cartası* ile karşılaştırınız. Benzerlikler ve farklılıklar nelerdir?

ÖDEV 2.4: 1910 yılı itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu acaba bir demokrasi olarak kabul edilebilir mi? Tartışınız?

T E S T

SORU 2.1: Türkiye'de Anayasacılık hareketleri aşağıdakilerden hangisiyle başlamaktadır?

- Fatih Kanunnamesi
- Tanzimat Fermanı
- Islahat Fermanı
- Sened-i İttifak
- Kanun-u Esasî

SORU 2.2: Türk tarihindeki ilk Anayasa aşağıdakilerden hangisidir?

- Sened-i İttifak
- Kanun-u Esasî
- Tanzimat Fermanı
- Islahat Fermanı
- 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu

SORU 2.3: Aşağıdaki sıralamalardan hangisi tarihsel olarak doğrudur?

- Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kanun-u Esasî.
- Islahat Fermanı, Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı; Kanun-u Esasî.
- Sened-i İttifak, Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı, Kanun-u Esasî.
- Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı, Sened-i İttifak, Kanun-u Esasî.
- Sened-i İttifak, Kanun-u Esasî, Tanzimat Fermanı. Islahat Fermanı.

SORU 2.4: Aşağıdakilerden hangisinin hukukî biçimi "misak"tır?

- Sened-i İttifak
- Tanzimat Fermanı
- Islahat Fermanı
- Kanun-u Esasî
- Teşkilât-ı Esasiye Kanunu

SORU 2.5: Ayanların haklarının merkeze karşı güvence altına alındığı anayasal belge aşağıdakilerden hangisidir?

- Sened-i İttifak
- Tanzimat Fermanı
- Islahat Fermanı
- Kanun-u Esasî
- İkinci Meşrutiyet

SORU 2.6: Gayrimüslim tebaanın da askerlik hizmeti yapmaları prensibi ilk defa aşağıdakilerden hangisiyle kabul edilmiştir?

- Sened-i İttifak
- Tanzimat Fermanı
- Islahat Fermanı
- Kanun-u Esasî
- İkinci Meşrutiyet

SORU 2.7: Osmanlı İmparatorluğu tam anlamıyla bir "meşrutî (sınırlı) monarşi" hâline ilk defa aşağıdakilerden hangisiyle gelmiştir?

- Sened-i İttifak
- Tanzimat Fermanı
- Islahat Fermanı
- Kanun-u Esasî
- İkinci Meşrutiyet

SORU 2.8: Sened-i İttifak hakkında aşağıdaki ifadelerden hangisi yanlıştır?

- Sened-i İttifak, 1808'de Kağıthane'de Alemdar Mustafa Paşa başkanlığında Meşveret-i Amme isimli bir toplantıda hazırlandı.
- Türk tarihinde devlet iktidarının sınırlandırılabilirliği düşüncesi ilk defa Sened-i İttifakla ortaya çıkmıştır.
- Sened-i İttifak, sadece ayanların değil, aynı zamanda halkın haklarını da koruyordu.
- Türk anayasa gelişmeleri Sened-i İttifak ile başladı.
- Sened-i İttifak hukukî biçim olarak "ferman" niteliğindedir.

SORU 2.9: 1839 Tanzimat Fermanı hakkında aşağıdaki ifadelerden hangisi yanlıştır?

- Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane'de okunmuştur.
- Bir haklar beyannamesi olarak görülebilir.
- Hukukî biçimi itibarıyla bir "misak" niteliğindedir.
- Müeyyide olarak, Padişahın yemini vardır.
- Kanunların hazırlanmasıyla görevli bir Meclis-i Ahkam-ı Adliye isimli bir kurul kurmuştur.

SORU 2.10: Islahat Fermanı hakkında aşağıdaki ifadelerden hangisi söylenemez?

- Islahat Fermanı, Kırım Harbinin son yıllarında, Paris Konferansı öncesinde hazırlanmıştır.
- Islahat Fermanının genellikle "dış baskı" sonucunu çıkarıldığı kabul edilmektedir.
- Islahat Fermanı Padişah Abdülmecit tarafından ısdar edilmiştir.
- Islahat Fermanı Tanzimat Fermanından daha dar kapsamlıdır.
- Islahat Fermanının ana hedefi, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında her yönden tam bir eşitlik sağlamaktır.

SORU 2.11: 1876 Kanun-u Esasisinin ilk şekline göre aşağıdaki ifadelerden hangisi yanlıştır?

- Devlet şekli olarak "üniter devlet" benimsenmiştir.
- Padişah Meclis-i Mebusanı feshedebilir.
- Heyeti Vükela Heyeti Mebusana karşı sorumludur.
- Kurduğu Parlâmento iki-meclislidir.
- Padişahın kanunlar üzerinde mutlak veto yetkisi vardır.

SORU 2.12: 1876 Kanunu Esasisinin öngördüğü günümüzde "senato"lara tekabül edebilecek olan ikinci meclisin ismi nedir?

- Şurayı Devlet
- Heyet-i Mebusan
- Heyet-i Ayan
- Divanı Ali
- Meclis-i Ahkâm-ı Adliye

SORU 2.13: Kanunu Esasisinin 1909 değişiklikleriyle (İkinci Meşrutiyet) aşağıdakilerden hangisi yapılmamıştır?

- Kanun teklif etmek için Padişahın izni şartı kaldırılmıştır.
- Padişahın mutlak veto yetkisi, zorlaştırıcı veto yetkisine dönüştürülmüştür.
- Mahkemelerin bağımsızlığı ilkesi kabul edilmiştir.
- Vekillerin (bakanların) kolektif ve bireysel sorumlulukları kabul edilmiştir.
- Vekillerin (bakanların) Sadrazam tarafından seçilmesi esası getirilmiştir.

SORU 2.14: Aşağıdaki ikililerden hangisi arasında bir ilişki yoktur?

- Sened-i İttifak – Alemdar Mustafa Paşa.
- Tanzimat Fermanı – Mustafa Reşit Paşa
- Islahat Fermanı – Ahmet Cevdet Paşa.
- Kanun-u Esasi – Mithat Paşa
- İkinci Meşrutiyet – İttihat ve Terakki Cemiyeti

SORU 2.15: Aşağıdaki ilkelere hangisi Sened-i İttifakın kabul ettiği ilkelere (hükümlerden, şartlardan) biri değildir?

- Vergi toplanmasına ilişkin emirlere uyma şartı.
- Asker ocaklarının padişaha itaat şartı
- Hanedan (âyan) haklarının babadan oğula geçmesi şartı.
- Fukara ve reayanın korunması şartı.
- Mülkiyet hakkı.

SORU 2.16: Aşağıdaki ilkelere hangisi Tanzimat Fermanı tarafından kabul edilmiş ilkelere birisi değildir?

- Malî güce göre vergi ilkesi.
- Devlet harcamalarının kanuniliği ilkesi
- Asker almada adalet ilkesi.
- Gayrimüslimlerin eyalet meclislerinde temsil hakkı
- Müsadere yasağı

SORU 2.17: Aşağıdaki ilkelere hangisi Islahat Fermanı tarafından kabul edilmiş ilkelere birisi değildir?

- Din bakımından ayrımcılık yasağı.
- Din değiştirme hakkı.
- Gayrimüslim teb'aya da askerlik hakkı tanınması.
- Gayrimüslimlere devletin memuru olma hakkının tanınması.
- Angarya yasağı.

SORU 2.18: Kanunu Esasisinin 1909 değişiklikleriyle (İkinci Meşrutiyet) aşağıdakilerden hangisi yapılmamıştır?

- Padişahın sürgün yetkisi kaldırılmıştır.
- Hakimlerin azledilemeyeceği ilkesi kabul edilmiştir.
- Haberleşmenin gizliliği esası kabul edilmiştir.
- Toplanma ve dernek kurma hürriyeti kabul edilmiştir.
- Sansür yasağı kabul edilmiştir.

SORU 2.19: Kanun-u Esasiye göre Heyet-i Âyan üyelerinin görev süresi ne kadardır?

- 2 yıl
- 3 yıl
- 4 yıl
- 5 yıl
- Hayat boyudur